

Bouwen aan een weerbare samenleving

De eerste concrete stappen

PAMFLET

Derk Boswijk

1. Inleiding

“The responsibility for freedom does not lie on the shoulders of those in uniform alone. In order to strengthen our collective defense and at the same time support Ukraine in its existential fight, we need a whole of society approach. We need public and private actors to change their mindset from an era in which everything was plannable, foreseeable, controllable, and focused on efficiency, to an era in which anything can happen anytime. An era in which we need to expect the unexpected. An era in which we need to focus on effectiveness.”

- Admiraal Rob Bauer, voorzitter van het NAVO Militair Comité,
17 januari 2024 (Bauer, 2024)

Serieuze woorden van Admiraal Rob Bauer bij de opening van het NAVO Militair Comité, op 17 januari jl. in Brussel. En een niet mis te verstane boodschap: om onze collectieve verdediging te versterken hebben we niet alleen de krijgsmacht, maar de hele samenleving nodig. En hij is niet de enige die dit de afgelopen maanden geroepen heeft. Meerdere ministers en commandanten in binnen- en buitenland benadrukken het verslechterende dreigingsbeeld en de noodzaak om niet alleen de krijgsmacht te versterken, maar ook de weerbaarheid van de samenleving te vergroten.

De CDA Tweede Kamerfractie geeft in dit pamflet een aantal denkrichtingen waarmee de weerbaarheid van de samenleving vergroot kan worden. Het gaat daarbij niet alleen om de dreiging van een gewapend conflict, maar ook om andere crises. Denk bijvoorbeeld aan natuurrampen die het gevolg kunnen zijn van klimaatverandering, een overstroming die ervoor zorgt dat de stroomvoorziening uitvalt of het drinkwater vervuild raakt. Een paar jaar geleden werden we als samenleving overvallen door de COVID-crisis. In dergelijke gevallen kijken we al snel naar de krijgsmacht om de civiele autoriteiten en de samenleving te ondersteunen. We kunnen er echter niet vanuit gaan dat die krijgsmacht altijd beschikbaar is, zeker niet als de dreiging van een gewapend conflict groter wordt. En al helemaal niet wanneer de krijgsmacht daadwerkelijk bij een dergelijk conflict wordt ingezet.

Een weerbare samenleving past ook bij het CDA als partij, bij wie wij zijn. Christendemocraten geloven in de kracht van de samenleving, waarin iedereen een eigen en een gezamenlijke verantwoordelijkheid heeft. Wij geloven in een samenleving waarin mensen voor elkaar zorgen en een beroep op elkaar kunnen doen in geval van nood. Die samenleving, die gebaseerd is op solidariteit, lijkt de afgelopen decennia echter steeds verder onder druk te komen. De polarisatie en versplintering nemen toe. En hoe kun je een whole of society benadering tot een succes maken als die samenleving zelf gepolariseerd is? Het is dus de hoogste tijd om te investeren in het versterken en weerbaar maken van onze samenleving.

2. Achtergrond en historische context

Het concept van de weerbare samenleving kennen we vooral uit landen in Noord-Europa, zoals Zweden en Finland. Beide landen constateerden in de Tweede Wereldoorlog dat er een 'totale oorlog' was ontstaan die alleen bestreden kon worden met 'totale verdediging' (total defense). Daarmee werd bedoeld dat de hele samenleving een bijdrage diende te leveren aan het verslaan van de vijand, oftewel een 'whole of society' benadering.

Total defense in Zweden

Het total defense model dat in de Tweede Wereldoorlog in Zweden werd ingevoerd bestond uit vier onderdelen: militaire verdediging, economische verdediging (inclusief het aanleggen van strategische voorraden), psychologische verdediging (waaronder het tegengaan van desinformatie) en civiele verdediging (waaronder evacuatieplanning, aanleg van schuilplaatsen, etc.) (Larsson, 2021). Zweden beschikte tijdens de Koude Oorlog over een dienstplicht. Aan het begin van deze eeuw werd de dreiging van een invasie minder groot geacht en ging men zich meer richten op natuurrampen en asymmetrische aanvallen. Dit betekende het begin van een 'strategische time-out' voor het total defense model en een inkrimping van de Zweedse krijgsmacht. De dienstplicht werd afgeschaft in 2009 (Kronvall & Petersson, 2016). Naar aanleiding van de groeiende Russische dreiging is Zweden inmiddels begonnen met het opnieuw opbouwen van total defense. Budgetten zijn vergroot, de dienstplicht is gereactiveerd (waarbij beperkte aantallen worden opgeroepen) en een nieuw agentschap richt zich op het tegengaan van desinformatie en buitenlandse beïnvloedingsoperaties. De nieuwe Zweedse regering, die najaar 2022 is aangetreden, heeft besloten een Minister voor Civiele Verdediging aan te stellen op het Ministerie van Defensie, die zich richt op het versterken van de civiele component van total defense (Kristersson, 2022). Deze minister richt zich onder andere op de uitbreiding van de dienstplicht naar civiele sectoren, het vergroten van productie- en leveringszekerheid en versterken van de 'voluntary defense organizations' (Van Vark & Zijderveld, 2023). Deze organisaties zijn sinds de Russische invasie zeer sterk in omvang gegroeid, en ook de Zweedse Home Guard kan rekenen op zeer veel belangstelling (Braw, 2024).

Total defense in Finland

Finland werd in 1939 binnengevallen door de Sovjetunie en in de 'Winter War' die hiervan het gevolg was slaagde Finland erin onafhankelijk te blijven, al raakte ze wel een deel van haar grondgebied kwijt. Om dit te bereiken moest de gehele samenleving gemobiliseerd worden en dit vormde de basis voor het total defense concept (Valtonen & Branders, 2021). Gedurende de Koude Oorlog voelde Finland zich genooddaakt afstand te bewaren tot andere westerse landen. Het total defense concept werd top-down geïmplementeerd en een belangrijk element vormde de bereidheid van de bevolking om het land en haar kernwaarden te verdedigen (Hyvönen & Juntunen, 2021). Na de Koude Oorlog evolueerde het model naar een model van 'comprehensive security'. Dit model richt zich op coördinatie tussen overheden, NGO's en burgers en benadrukt het belang van voorbereid zijn ('preparedness'). Een belangrijke rol wordt gespeeld door het Security Committee onder aansturing van de Minister-President en de Minister van Defensie (The Security Committee, 2022). De Finse krijgsmacht organiseert 'National Defence Courses' voor een breed gezelschap uit de hele samenleving (CEO's, parlementsleden, NGO's, kunstenaars, wetenschappers) om hen te informeren over nationale veiligheid en een onderling netwerk op te bouwen (Hart, 2023). De weerbaarheid van de samenleving is een belangrijk element van het model en wordt wel omschreven als het vermogen om 1.

De effecten van grote verstoringen te weerstaan, 2. Het vermogen om te handelen tijdens een crisis te handhaven en 3. Terug te veren vanuit de crisis en ervan te kunnen leren om de eigen adaptiviteit te vergroten (Hyvönen & Juntunen, 2021). Finland heeft haar dienstplicht (voor mannen) nooit afgeschaft en kan binnen een paar weken 280.000 reservisten oproepen (tot een totaal van 900.000). Ook beschikt het over grote strategische voorraden en bunkers.

In Nederland is een vergelijkbaar total defense model nooit van de grond gekomen. Wel zijn er na de Tweede Wereldoorlog pogingen ondernomen om de samenleving te mobiliseren. Zo is de Nationale Reserve destijds opgericht, evenals de Bescherming Bevolking, die de bevolking moest beschermen tegen de gevolgen van oorlogsgeweld en later ook bij rampen in vreedstijd (Boom, 2000). Het ging daarbij om taken als het blussen van branden, eerstehulpverlening en het redden van mensen. De organisatie viel onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken en bestond, naast een kern van medewerkers in overheidsdienst, voor het overgrote deel uit vrijwilligers. Later werden ook buitengewoon dienstplichtigen toegevoegd aan de BB, de zogenoemde noodwachtplicht. De BB kon worden bijgestaan door het Korps Mobiele Colonnas, een onderdeel van de krijgsmacht dat zich richtte op rampenbestrijding. Op het hoogtepunt bestond de BB uit 165.000 mensen. In 1986 is de BB ontmanteld en zijn de taken overgedragen aan o.a. de Brandweer en het Rode Kruis.

Pas zeer recent, na de Russische invasie van Oekraïne, gaan er stemmen op om ook in Nederland de hele overheid ('whole of government') en de hele samenleving te betrekken bij veiligheid. We hebben in Oekraïne kunnen zien hoe een weerbare samenleving er uitziet en welke enorme meerwaarde dit heeft bij een gewapend conflict. Dit resulteerde in de eerste geïntegreerde Veiligheidsstrategie voor het Koninkrijk der Nederlanden, die in 2023 is verschenen (Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, 2023). Deze strategie benoemt 12 actielijnen om de weerbaarheid van de Nederlandse samenleving tegen dreigingen te vergroten, waaronder het vergroten van de paraatheid van de samenleving. Recentelijk hebben de Secretarissen-Generaal in hun brief aan de informateur nogmaals het belang van een 'whole of government' en 'whole of society' benadering van veiligheid benadrukt (Overleg van secretarissen-generaal, 2023).

3. Urgentie en mindshift

Een belangrijke verklaring voor de verschillen tussen Nederland en landen als Zweden en Finland is het verschil in gevoelde urgentie. Finland is de Russische dreiging altijd blijven voelen en is daarom altijd blijven investeren in een weerbare samenleving. Zweden heeft het vredesdividend wellicht nog wel meer geïnd dan Nederland, maar is wel veel eerder wakker geworden. Het land werkt inmiddels hard aan de civiele verdediging.

Het verschil tussen deze landen kan geïllustreerd worden door te kijken naar de gevechtsbereidheid. Die is in Nederland stukken lager dan in noordelijke landen.

“Willingness to fight for your country” (Haerpfer et al., 2020)

	Denemarken	Finland	Nederland	Noorwegen	Zweden
Ja	74,6	74,8	46,7	87,6	80,5
Nee	23,3	18,3	40,9	10,4	15,6
Weet niet	2,0	6,2	11,8	1,9	3,0
Geen antwoord	0,1	0,7	0,6	0,1	0,9

Dit verschil in gevoelde urgentie is onterecht. Nederland bevindt zich weliswaar op een grotere geografische afstand van Rusland dan de andere twee landen, maar in dit digitale tijdperk doet geografische afstand er veel minder toe. Wij zijn al lang het slachtoffer van desinformatiecampagnes en cyberaanvallen door onder andere Rusland, maar ook bijvoorbeeld China. De inlichtingendiensten en NCTV waarschuwen voor de groeiende dreiging die hiervan uitgaat (AIVD et al., 2022). Een scenario waarin onze stroomvoorziening of drinkwatervoorziening ontregeld worden is niet ondenkbaar. Bovendien kan Nederland als logistieke hub in geval van een gewapend conflict een interessant doelwit vormen. Wij vormen met onze zee- en luchthavens een belangrijke toegangspoort tot Europa en dat schept een extra verplichting om onze weerbaarheid te verhogen.

Daar komt bij dat rampen en crises niet alleen moedwillig veroorzaakt kunnen worden. Met de voortschrijdende klimaatverandering zal het aantal natuurrampen in de toekomst toenemen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan extreem weer, overstromingen of hittegolven. Ook een nieuwe pandemie is een reëel scenario. In dergelijke gevallen kunnen inwoners niet alleen naar de overheid kijken. Iedere inwoner wordt geacht zich na een ramp 48 uur zelf te kunnen redden.

Een weerbare samenleving, waarin mensen voor zichzelf en voor elkaar zorgen, is dan ook bittere noodzaak. Dat betekent, zoals admiraal Bauer al zei, dat er een mindshift nodig is.

4. Voorstellen om de weerbaarheid van de samenleving te vergroten

Voorstel 1:

Een maatschappelijke dienstplicht én stapsgewijze reactivering van de opkomstplicht

Het CDA vindt dat alle jongeren een maatschappelijke dienstplicht dienen te vervullen. In een democratische rechtsstaat gaat vrijheid namelijk niet zonder verantwoordelijkheid. De samenleving lijkt zich daar steeds minder van bewust. Daarnaast staat de sociale samenhang in Nederland onder druk. Mensen leven langs elkaar heen en ontmoetingen buiten de eigen sociale bubbel komen nauwelijks meer voor. Het CDA stelt dan ook voor dat alle Nederlandse jongeren tussen de 18 en 27 jaar verplicht een dienstitijd volbrengen. Voor de jongeren die niet voor Defensie kiezen gaat het om een fulltime of parttime dienstitijd van zes tot twaalf maanden bij een sector die het algemeen belang dient, zoals de zorg, het onderwijs of de politie. De deelnemers aan de dienstitijd verdienen daarmee het wettelijk minimumloon (Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2023).

Een voltijds dienstjaar moet ook bij Defensie vervuld kunnen worden. Het CDA was eerder initiatiefnemer voor het Dienjaar Defensie, dat inmiddels van start is gegaan en op grote belangstelling kan rekenen (Ministerie van Defensie, 2022). Het is nu echter tijd voor een volgende stap. Het CDA pleit voor een stapsgewijze reactivering van de opkomstplicht naar Zweeds model (Sanders, 2023). Dit betekent dat iedere Nederlandse jongere op de leeftijd van 17 jaar een opkomstbrief ontvangt met een verplichte enquête over de motivatie en capaciteiten om een jaar in dienst te gaan bij Defensie. In eerste instantie worden dienstplichtigen geselecteerd uit de groep die aangeeft gemotiveerd te zijn. Rekening houdend met de mogelijkheden bij Defensie en de operationele noodzaak wordt de groep jaarlijks groter. In geval sneller opschalen nodig is kan worden besloten ook minder gemotiveerde jongeren op te roepen en/of grotere groepen jongeren een korte basisopleiding te geven zonder dat zij een volledig jaar dienen. Na afronding van de dienstplicht kunnen jongeren voor een nader te bepalen periode worden aangesteld als reservist, of kunnen zij toetreden tot de Bescherming Bevolking (zie voorstel 2).

Voorstel 2:

Richt een moderne variant van de BB in

Het CDA pleit voor de inrichting van een moderne variant van de Bescherming Bevolking, een vrijwillige burgerhulpverleningsorganisatie bij rampen en crisis, gericht op het vergroten van de weerbaarheid van de samenleving. Inwoners van Nederland worden geacht zich de eerste 48 uur na een ramp of crisis zelf te kunnen redden. Maar wie weet er in deze versplinterde samenleving nog waar in zijn of haar buurt kwetsbare mensen wonen die daarbij hulp nodig hebben? De nieuwe organisatie zou dan ook in de haarvaten van de samenleving moeten zitten, diep in de wijken. Een belangrijk neveneffect kan dan zijn dat de sociale cohesie versterkt wordt. De organisatie kan worden verbonden met bestaande initiatieven en organisaties. Denk aan het Rode Kruis (Ready2Help), maar ook aan buurtverenigingen, religieuze instellingen, etc. Jongeren zouden mogelijk betrokken en geënthousiasmeerd kunnen worden via jongerenorganisaties zoals Scouting Nederland.

Deze moderne BB is niet alleen van belang in oorlogssituaties, maar ook bij andere rampen en crises, bijvoorbeeld veroorzaakt door de gevolgen van klimaatverandering. Denk hierbij aan overstromingen, hittegolven of extreem weer. De leden van de BB dienen getraind te worden

in eerste hulp, het blussen van kleine branden, reddingsacties, het regelen van het verkeer, etc. Zij dienen te beschikken over een basisuitrusting, bijvoorbeeld om eerste hulp te verlenen. Daarnaast kan gedacht worden aan centrale opslagplaatsen voor noodvoorraden, eerste hulpmiddelen, zandzakken, etc. in wijken.

In Nederland is de verantwoordelijkheid voor rampenbestrijding en crisisbeheersing belegd bij de Veiligheidsregio's. Het ligt dan ook voor de hand de nieuwe organisatie hierop aan te laten sluiten. Mogelijk kunnen reservisten een rol krijgen bij de opleiding en training van de vrijwilligers en bij de coördinatie van de BB, zoals dat ook in Zweden en Finland gebeurt bij 'voluntary defense organizations'. Ook het model van 'Community Emergency Response Teams' in de Verenigde Staten is een interessante optie. Met een moderne BB vergroten we de zelfredzaamheid en maken we de samenleving weerbaarder.

Voorstel 3:

Investeer in psychologische verdediging

Niet alle oorlog is fysiek. Nederland wordt al jaren ondermijnd door buitenlandse actoren die ons voeden met desinformatie en zo de polarisatie en het wantrouwen in de overheid proberen te vergroten. Hier moeten we weerbaarder tegen worden gemaakt en dat begint al op jonge leeftijd. Het CDA pleit ervoor om in het kader van burgerschapsonderwijs al op zo jong mogelijke leeftijd te beginnen met trainingen in mediawijsheid, zodat kinderen en jongeren leren hoe zij nepnieuws kunnen onderscheiden van de waarheid. We leren ze om zelf kritisch na te denken en zich niet te laten beïnvloeden.

Ook publiekscampagnes kunnen een belangrijke rol spelen. In Zweden krijgt elk huishouden de brochure 'If crisis or war comes' in huis, waarin inwoners worden geïnformeerd hoe zij zich kunnen voorbereiden op een crisis of oorlogssituatie. Hierin wordt ook aandacht besteed aan desinformatie, door duidelijk te benoemen dat Zweden nooit op zal geven in geval het aangevallen wordt en alle informatie die inwoners ontvangen dat het verzet moet stoppen dus onjuist is. In Nederland beschikken we slechts over de website www.denkvooruit.nl. Dit is veel te vrijblijvend en bereikt slechts een beperkt publiek. Bovendien zijn sommige adviezen, zoals het samenstellen van een noodpakket, niet realistisch voor mensen die moeite hebben de eindjes aan elkaar te knopen. De overheid zal hier een actievere rol moeten spelen. In Zweden is een apart agentschap opgericht (het 'Psychological Defence Agency') dat zich richt op de bestrijding van desinformatie en buitenlandse beïnvloeding. De oprichting van een vergelijkbare organisatie kan ook in Nederland onderzocht worden. In elk geval dient de verantwoordelijkheid voor dit vraagstuk eenduidig te worden belegd.

Sinds begin dit jaar is overigens de Europese Digital Services Act (DSA) van kracht, met veel nieuwe regels voor alle onlinemarktplaatsen, sociale netwerken, zoekmachines, cloudbaanbieders, online reis- en accommodatieplatforms, internetproviders en platforms om content te delen, zoals videoplatforms. Digitale diensten moeten daarmee de grondrechten van gebruikers beter beschermen door onder andere online misleiding en illegale informatie aan te pakken. Dit is een goede stap, maar het komt uiteindelijk wel neer op goede handhaving. Nederland heeft nog geen toezichthouder aangewezen, waardoor niet effectief toezicht kan worden gehouden of platforms daadwerkelijk iets tegen desinformatie doen. Het CDA pleit er dus voor om een dergelijke toezichthouder zo spoedig als mogelijk aan te wijzen.

Voorstel 4:

Versterk de economische verdediging

Hoe zorgen we voor productie- en leveringszekerheid in tijden van crisis en gewapend conflict? Niet alleen van wapens, munitie en onderdelen voor Defensie, maar ook van alle middelen die nodig zijn om de samenleving draaiende te houden. We leven in een geglobaliseerde wereld en zijn van anderen afhankelijk. Niet voor niets streeft Europa naar het bereiken van strategische autonomie. De EU is bezig met het Single Market Emergency Instrument (SMEI), waarmee in het uiterste crisisgeval verplicht kan worden om de productie van bepaalde essentiële goederen op te voeren, deze onder lidstaten te verdelen en vergunningprocedures te versnellen. Dat is een goede stap, maar ook Nederland zelf moet binnen het kader van het Europese SMEI nadenken over haar aanvoerlijnen. Het CDA vindt dat de overheid strategische allianties aan moet gaan met het bedrijfsleven, waarin afspraken worden gemaakt over het aanpassen van productielijnen indien de situatie daarom vraagt. Niet alleen tijdens een conflict, maar ook in de aanloop daarnaartoe of in geval van verhoogde dreiging.

We moeten af van het efficiency denken en weer na gaan denken over het aanleggen van strategische voorraden. Dat is niet alleen van belang voor een oorlogssituatie, maar ook bij andere crises. Dit hebben we bijvoorbeeld gemerkt tijdens de COVID-19 pandemie. In de hele wereld ging men op zoek naar mondkapjes en beademingsapparaten. Een land als Finland beschikte over voorraden en was dus veel beter voorbereid.

Voorstel 5:

Doorontwikkeling van de Leergang Nationale Veiligheid

Het afgelopen jaar zijn Defensie en de NCTV gestart met de Leergang Nationale Veiligheid, die is gemodelleerd op de National Defence Courses die in Zweden en Finland plaatsvinden. In de leergang leren de deelnemers (uit het bedrijfsleven, de overheid en NGO's) over nationale veiligheid, oefenen op basis van scenario's en vormen een groeiend netwerk van professionals. Het CDA juicht dit initiatief van harte toe en vindt dat het moet worden uitgebreid. Naast leergangen op nationaal niveau kunnen ook leergangen worden georganiseerd op het niveau van de Veiligheidsregio's, of zelfs op lokaal niveau. De leergang draagt bij aan bewustwording van de rol die eenieder heeft in geval van crisis of conflict en vergemakkelijkt de onderlinge samenwerking, omdat de deelnemers elkaar goed leren kennen.

Voorstel 5:

Versterk de sturing op nationale veiligheid

Mede op initiatief van het CDA, dat hier al jaren voor pleitte, is een paar jaar geleden een Nationale Veiligheidsraad opgericht, onder voorzitterschap van de minister-president en met deelname van de ministers van Buitenlandse Zaken, Defensie, Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Economische Zaken en Klimaat, Justitie en Veiligheid en de viceminister-presidenten. Daarnaast schuiven de Commandant der Strijdkrachten, de directeuren van de inlichtingendiensten en de Korpschef van Politie aan.

Momenteel houdt de NVR zich bezig met strategische afstemming en verdiepende analyses. Het CDA pleit er voor de NVR uit te bouwen tot een volwaardig, permanent besluitvormend orgaan, waarbij verantwoordelijkheden en middelen worden vastgesteld en centrale coördinatie plaatsvindt over veiligheidsuitdagingen die de nationale veiligheid raken. Daarbij is ook een versterking van het strategisch denkvermogen nodig.⁸

Zoals hierboven toegelicht heeft Zweden de keuze gemaakt om een aparte minister aan te stellen om de civiele verdediging in het land te versterken. Het CDA vindt dat ook Nederland deze keuze zou moeten maken, of in ieder geval een bewindspersoon aan zou moeten wijzen die verantwoordelijk is voor dit onderwerp. De verantwoordelijkheden zijn nu immers versplinterd over te veel ministeries (EZK voor de productie- en leveringszekerheid, Defensie voor de militaire verdediging, JenV voor de crisisbeheersing en rampenbestrijding, OCW waar het gaat om burgerschapsonderwijs, om maar een paar voorbeelden te noemen). Feitelijk heeft ieder ministerie een rol bij de voorbereiding op crisis en gewapend conflict en zal elk overheidsorgaan na moeten denken over hoe het de eigen taken kan blijven vervullen in tijdens van crisis en gewapend conflict.

Referenties

AIVD, MIVD, & NCTV. (2022). Dreigingsbeeld Statelijke Actoren 2.

Bauer, R. (2024). Opening remarks by the Chair of the NATO Military Committee, Admiral Rob Bauer and NATO Deputy Secretary General Mircea Geoană at the meeting of the Military Committee in Chiefs of Defence. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_221752.htm

Boom, B. van der. (2000). Atoomgevaar? Dan zeker B.B. De geschiedenis van de Bescherming Bevolking.

Braw, E. (2024, February 6). Russia turns Sweden's Home Guard into a recruitment triumph. Politico. <https://www.politico.eu/article/russia-turns-swedens-home-guard-turns-recruitment-success/>

Haerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., Lagos, M., Norris, P., Ponarin, E., Puranen, B., & (eds.), et al. (2020). World Values Survey: Round Seven - Country-Pooled Datafile. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WWSA Secretariat. <https://doi.org/doi.org/10.14281/182411>

Hart, L. (2023). Fostering Fortitude. *Journal of Political & Military Sociology*, 49(2). <https://doi.org/10.5744/jpms.2022.2003>

Hyvönen, A., & Juntunen, T. (2021). From "spiritual defence" to robust resilience in the Finnish comprehensive security model. In S. Larsson & M. Rhinard (Eds.), *Nordic societal security; convergence and divergence* (pp. 1–269). Routledge.

Kristersson, U. (2022). Statement of Government Policy. <https://www.government.se/speeches/2022/10/statement-of-government-policy/>

Kronvall, O., & Petersson, M. (2016). Doctrine and Defence Transformation in Norway and Sweden. *Journal of Strategic Studies*, 39(2), 280–296. <https://doi.org/10.1080/01402390.2015.1115040>

Larsson, S. (2021). Swedish total defence and the emergence of societal security. In S. Larsson & M. Rhinard (Eds.), *Nordic societal security; convergence and divergence* (1st ed., p. 269). Routledge.

Ministerie van Defensie. (2022). *Dienjaar Defensie*. https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2022D44369&did=2022D44369

Nationaal Coördinator Terrorisbestrijding en Veiligheid. (2023). *De Veiligheidsstrategie voor het Koninkrijk der Nederlanden*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2023/04/03/veiligheidsstrategie-voor-het-koninkrijk-der-nederlanden>

Overleg van secretarissen-generaal. (2023). Brief van de secretarissen-generaal aan de informateur. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2023/50/prognose-sanders>, D. T. (2023). *Nieuwe gemeenschapszin. Voorstel voor een maatschappelijke dienstplicht*. 33

The Security Committee. (2022). *The Security Committee*. <https://turvallisuuskomitea.fi/en/security-committee/10>

Sanders, D. T. (2023). Nieuwe gemeenschapszin. Voorstel voor een maatschappelijke dienstplicht. 33

The Security Committee. (2022). The Security Committee. <https://turvallisuuksomitea.fi/en/security-committee/10>

Valtonen, V., & Branders, M. (2021). Tracing the Finnish comprehensive security model. In S. Larsson & M. Rhinard (Eds.), *Nordic Societal Security; Convergence and Divergence* (pp. 1–269). Routledge.

Van Vark, A., & Zijderveld, H. (2023). Civil defence in Sweden: building resilience by involving society as a whole. Interview with Carl-Oskar Bohlin and Johan Berggren. *Militaire Spectator*, 192(11), 576–580.

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Nieuwe gemeenschapszin, Voorstel voor een maatschappelijke dienstplicht (2023)